

Уже розвиднилось, коли ми під'їхали до німецького кордону: ліворуч — широка річка, праворуч — ліс, навіть скраю помітно було, який він темний; у вагоні стало тихо, поїзд звільна посувався нашвидку підремонтованою колією повз розбиті будинки й потрощені телеграфні стовпи. Малий, що примостився коло мене, скинув і старанно протер окуляри.

— Господи,— прошепотів він,— де це ми опинилися? Ти хоч трохи уявляєш, де ми?

— Атож,— відповів я.— Річка, яку ти щойно бачив, зветься в нас Рейном, ліс праворуч від тебе — це Райхсвальд, а зараз буде Клеве.

— Ти хіба тутешній?

— Ні

Він мені набрид; я трохи не здурів, цілісіньку ніч слухаючи, як він своїм пискливим школярським голосом жебонів, що, мовляв, потай читав Брехта, Тухольського, Вальтера Беньяміна, а також Пруста й Карла Крауса, що збирається вивчати соціологію й теологію, бо хоче сприяти створенню в Німеччині нового ладу; коли ж поїзд удосвіта зупинився в Неймегені й хтось сказав, що незабаром німецький кордон, він, ніяковіючи, почав допитуватись, чи нема охочого дати йому за два недокурки трохи ниток; а що охочих не знайшлося, то я порадив відпороти темно-зелені нашивки з мого коміра, які, здається, називаються петлицями, й розпустити їх на нитки. Я скинув кітеля й став дивитися, як Малий старанно відпорював ці штуки якоюсь бляшкою й розпускав їх, а тоді поважно заходився обшивати свої юнкерські погони галуном. Я спитав, чи, бува, не впливом Брехта, Тухольського, Беньяміна або Карла Крауса слід пояснити його рукоділля, чи, може, це втаєний від мене вплив Юнгера спонукав його стати до боротьби за новий блиск свого військового звання, цим разом з голкою в руках — зброєю

Хлопчика-Мізинчика. Він зашарівся й сказав, що з Юнгером давно розпрощався й поставив на ньому хрест, а коли ми в'їхали до Клеве, кинув своє шиття й знов приткнувся біля мене, все не випускаючи з рук зброї Хлопчика-Мізинчика.

— Щодо Клеве мені нічогосінько не спадає на думку,— сказав він,— а тобі?

— Мені спадає,— сказав я.— Лоенгрін, марка маргарину "Лебідь у блакитній стрічці" й Анна Клевська, одна з дружин Генріха Восьмого.

— Справді,— підхопив він,— Лоенгрін... А в нас дома завжди купували маргарин "Санелла". Недокурки тобі дати?

— Ні,— сказав я,— вези їх додому батькові. Може, він одважить тобі доброго ляща, як з'явишся до нього з погонами.

— Ти цього не зрозумієш,— мовив він.— Пруссія, Клейст Франкфурт-на-Одері, Потсдам, принц Гомбурзький[1], Берлін.

— Ну,— сказав я,— Клеве, здається, вже давно стало пруським містом, а десь навпроти нього, через Рейн, лежить мале містечко під назвою Везель.

— Свята правда!— вигукнув він.— Звичайно, Шіллер[2]!

— А втім, за Рейном пруссаки так ніколи й не закріпилися,— сказав я.— Вони мали тільки два плацдарми: Бонн і Кобленц.

— Пруссаки,— сказав він.

— Бломберг[3],— сказав я.— Тобі, може, ще треба ниток?

Поїзд їхав повільно; всі з'юрмилися біля відчинених дверей вагонів і дивились на Клеве; на платформі походжали англійські вартові, лінькуваті й жилаві, байдужі й водночас сторожкі — адже ми досі ще були полонені; при дорозі щит із написом: "Кельн". Замок Лоенгріна на горі поміж осінніми деревами. Жовтень на Нижньому Рейні, голландське небо; двоюрідні сестри в Ксентені, тітки в Кевеларі; говірка нароз— тяг і шепотіння контрабандистів у пивницях; процесії на честь святого Мартіна, кондитери, брейгелівський карнавал, і всюди пахне пряниками, навіть там, де ними й не пахне.

— Ти зрозумій мене,— почав знову Мізинчик.

— Дай мені спокій,— сказав я.

Хоч із нього ще не був дорослий чоловік, та невдовзі буде, і тому я ненавидів його; він образився, пересів від мене й знову заходився шпортатись коло своїх погонів; мені навіть не було його шкода; незграбно, поколеними до крові пальцями протикав він голку крізь синє сукно своєї льотчицької куртки; скельця його окулярів так запітніли, що я не міг добрати, плаче він чи це тільки здається; я й сам мало не плакав: за дві, щонайбільше за три години ми будемо в Кельні, а звідти вже недалеко до тієї, з котрою я одружився і в чиєму голосі ніколи не лунав заклик до шлюбу.

Несподівано з-за товарного складу вибігла якась жінка й, перше ніж вартові отямилися, кинулась до нашого вагона й розгорнула щось із синьої хустки,— у згортку була не дитина, як я гадав, а хлібина; жінка простягла хлібину мені, і я взяв її; вона була важка, я на мить заточився й трохи не вилетів на ходу з вагона; хлібина була чорна, ще тепла, і я хотів був гукнути: "Дякую, дякую!", але це слово раптом здалося мені безглуздим, а поїзд уже набрав швидкість, і я так і заляк навколішки з важкою хлібиною в руках; я й сьогодні не знаю нічого про ту жінку, тільки те, що вона була запнута темною хусткою і вже не молода.

Коли я з хлібиною в руках звівся на ноги, у вагоні стало ще тихіше, ніж було; усі вп'ялися очима в хлібину, що під тими поглядами дедалі важчала; я знав ці очі, знав ці роти, я місяцями думав над тим, де ж пролягає межа між ненавистю й зневагою, і не знайшов цієї межі; колись я ділив їх усіх на пришивальників і непришивальників — це тоді, як нас перевели з американського табору військовополонених (де носити знаки розрізнення заборонялося) до англійського (де їх носити дозволяли),— і до непришивальників відчував навіть деяку симпатію, поки не стало відомо, що вони не мали звань і їм просто не було чого пришивати; один із них, Егельгехт, навіть спробував улаштувати наді мною щось ніби суд честі й позбавити мене права бути німцем (і я бажав собі, щоб їхній суд, який так і не відбувся, справді був владен відняти в мене це право). Вони не знали одного: усіх їх, нацистів і ненацистів, я ненавидів не за нашивки й не за політичні погляди, а за те, що вони були чоловіки — однієї статі з тими, з ким обіч мені довелося прожити цілих шість років: поняття "чоловік" і "йолоп" стали для мене тоді майже тотожними.

У глибині вагона почувся Егельгехтів голос:

— Перший німецький хліб — і щоб дістався саме йому!

Здавалося, ще трохи — і він зариде.

Я й сам ледь не плакав, але вони ніколи не зрозуміють, що хвилювався я не тільки через хліб, не тільки тому, що ми перетнули німецький кордон, а насамперед тому, що це вперше за вісім місяців до моєї руки доторкнулась рука жінки.

— Ти,— стиха мовив Егельгехт,— ти, певне, й цьому хлібові відмовиш у праві зватися німецьким?

— Атож,— відповів я,— я пророблю типовий інтелектуальний фокус і спитаю себе: а що, коли борошно, з якого спечено цей хліб,—

голландського, англійського чи американського походження? Іди сюди,— закінчив я,— та поділи хлібину, як маєш охоту.

Більшість їх я ненавидів, багато хто був мені байдужий, а Мізинчик, що останнім став у лави пришивальників, дедалі більше мене дратував, проте я вважав, що повинен розділити з ними хліб,— я знав, що його призначено не для самого мене.

Егельгехт поволі вийшов наперед; він був високий і худорлявий, так само високий і худорлявий, як і я, і йому, так само, як мені, було двадцять шість років; цілих три місяці він намагався розтлумачити мені, що націоналіст — це не нацист, що слова "честь", "вірність", "батьківщина", "порядність" ніколи не можуть знецінитись, а я протиставляв цьому могутньому словесному потокові лише п'ятеро слів: Вільгельм II, Папен, Гінденбург, Бломберг, Кейтель, і його лютило, що я ніколи не згадував Гітлера, навіть' тоді, коли першого травня вартовий біг табором і гримів у рупор:

— Hitler is dead, dead is he![4]

— Ну ж бо,— сказав я,— поділи хліб.

— Скільки нас тут? — гукнув Егельгехт.

Я віддав йому хлібину, він скинув із себе шинелю, простелив підкладкою догори на підлозі вагона, розгладив підкладку, поклав на неї хлібину, а тим часом у вагоні відбувався перелік.

— Тридцять другий,— сказав Мізинчик.

Запала тиша.

— Тридцять другий,— повторив Егельгехт і подивився на мене, бо "тридцять третій" мав сказати я.

Та я не озвався, відвернувся й став дивитись у відчинені двері вагона на шлях, обсаджений старими деревами — тополями й берестами часів Наполеона, під якими, бувало, ми з братом зупинялись відпочити, коли їздили велосипедами з Вееце до голландського кордону купувати дешевий шоколад і сигарети.

Я відчував, що вони там, за моєю спиною, страшенно ображені; я бачив понад дорогою жовті щити з написами: "Калькар", "Ксантен", "Гельдерн", чув позад себе постукування Егельгехтового саморобного ножа, відчував, як розростається, мов хмара перед бурею, образа; вони завжди на щось ображались: ображались, коли англійський вартовий пропонував їм сигарету, і ображались, коли не пропонував; ображались, коли я лаяв Гітлера, а Егельгехт смертельно ображався, як я Гітлера не лаяв; Мізинчик потай читав Беньяміна й Брехта, Пруста, Тухольського й Карла Крауса, а коли ми перетнули німецький кордон, пообшивав собі погони юнкерськими галунами. Я дістав з кишені сигарету, яку виміняв за свої єфрейторські нашивки, відійшов від дверей і сів біля Мізинчика. Я дивився, як Егельгехт ділив хліб: спочатку навпіл, потім кожну половину начетверо, а кожну восьму — знов начетверо; на кожного припадала гарна, чималенька скибка, чорний шматочок хліба грамів десь так на шістдесят.

Егельгехт паював уже останню вісьминку, і кожен, кожен знав, що ті, кому припадуть середні скибочки, дістануть щонайменше грамів на п'ять, а то й на всі десять більше за інших, бо хлібина посередині була вища, а завтовшки Егельгехт різав усі скибки однакові. Та насамкінець він зрізав на двох середніх скибочках верх і сказав:

— Тридцять три пайки, нехай почне наймолодший.

Мізинчик глянув на мене, почервонів, нахилився, взяв скибочку й тут-таки запхнув до рота; все посувалося гладенько, поки взяв пайку Був'є, той, що завжди торочив про свої літаки й доводив мене тим до нестями; тепер надійшла моя черга, а за мною була Егельгехтова, та я не зрушив з місця. Мені хотілося закурити, але я не мав сірників і ніхто не простяг

мені своїх. Ті, що вже взяли скибки, злякано завмерли з хлібом у роті, а ті, хто ще не брав, не знали до ладу, що діється, проте зрозуміли: я не хотів з'їсти з ними шматка хліба; вони образилися, тимчасом як інші (ті, що вже взяли хліб) лише зніяковіли; я спробував дивитися надвір — на тополі й берести наполеонівських часів — алею дерев, у прогалинах поміж якими висіло голландське небо, але спроба вдати, що мене ніщо не обходить, виявилась марною; я боявся, що мені ось-ось дадуть духопелу; забіяка з мене був абиякий, та якби я навіть і вмів битися, це мало що зарядило б — вони мені однаково надавали б по зав'язку, як отоді в таборі під Брюсселем, коли я сказав, що волію бути мертвим євреєм, ніж живим німцем. Я вийняв з рота сигарету — почасти тому, що курити зараз видалося мені кумедним, а ще й тому, що боявся позбутися її в колотнечі,— й поглянув на Мізинчика, що сидів обіч мене, червоний мов жар. Тоді Гугелер, чия черга була після Егельгехта, взяв свою скибку й запхнув до рота, а за ним узяли свої пайки й інші; на шинелі зосталося тільки три скибки, коли наперед вийшов чоловік, якого я ще, власне, й не знав, до нашого намету його перевели аж у таборі під Брюсселем; він був уже старий, років п'ятдесяти, низенький на зріст, із темним, покарбованим рубцями обличчям; він ніколи не втручався в наші суперечки, щоразу мовчки рушав геть з намету й починав швидко ходити понад колючим дротом, і видно було, що таким спортом він займається не від сьогодні. Я навіть імені його не знав. На ньому була до білого вилягла форма солдата колоніальних військ і найцивільніші в світі туфлі. З глибини вагона він попростував до мене, спинився навпроти й мовив на диво лагідним голосом:

— Візьми хліб.

І, коли я не поворухнувся, він похитав головою й сказав:

— У вас проклятий хист усе обертати на символ. Це хліб, хліб, та й годі, і жінка подарувала його тобі... жінка... Ну ж бо!

Він узяв скибочку, вклав у мою безсило звислу праву руку й міцно стулив її в жменю. У нього були зовсім темні, але не чорні очі, обличчя ж

виразно промовляло за те, що він багато поневірявся по в'язницях. Я кивнув головою і напружив м'язи правої руки, щоб утримати хліб; по вагоні пройшло глибоке зітхання; узяв свою пайку Егельгехт, а далі й старий у формі солдата колоніальних військ.

— Біс би його вхопив! — сказав він.— Дванадцять років я не був у Німеччині, але потроху починаю розуміти вас, навіжених.

Перше ніж я встиг запхати хліб до рота, поїзд зупинився і ми повиходили з вагона.

Чисте поле, плантація ріпи, ані деревця навкруги; кілька бельгійських вартових із фламандськими левами на кашкетах і комірах бігли вздовж поїзда й гукали:

— Виходьте! Всі виходьте!

Мізинчик тримався мене; він протер окуляри, прочитав назву станції й сказав:

— Вееце? Спадає тобі щось на думку?

— Так,— відповів я.— Вееце лежить на південь від Кевелара й на захід від Ксантена.

— А,— мовив він,— Кевелар. Генріх Гейне.

— І Ксантен — Зігфрід, якщо ти забув.

Тітка Гелена, подумав я, Вееце. Чого ж ми не доїхали до Кельна? Від Вееце нічого не зосталося, крім кількох цеглясто-червоних руїн, що проглядали між деревами. Тітка Гелена мала у Вееце велику крамницю, справжній сільський магазин, і щоранку тицяла нам потроху грошей, щоб

ми покаталися човном по Нієрсі або поїхали велосипедами до Кевелара; у неділю — проповіді в церкві: вергалися громи небесні на голови контрабандистів та перелюбців.

— Швидше, швидше! — гукав бельгійський вартовий.— Ворушись там! Чи ти додому не хочеш?

Я пройшов у табірні ворота. Спочатку треба було йти до англійського офіцера, що вручав кожному по двадцятимарковій банкноті, за її одержання належало розписатись. Потім — до лікаря. Лікар був німець, молодий і охочий пошкірити зуби; він чекав, поки до кабінету зайшло дванадцятро чи п'ятнадцятро, а тоді сказав:

— Хто такий хворий, що не може сьогодні — ще сьогодні! — вирушити додому, нехай піднесе руку.

І декотрі засміялися з цього страшенно дотепного жарту; потім ми по черзі підходили до лікарєвого столу поставити штамп на свідоцтво про звільнення — й виходили іншими дверима. Я на кілька секунд забарився на виході й знову почув:

— Хто такий хворий, що...

А далі я вийшов і вже на тім кінці коридора почув, як у кабінеті засміялися; я рушив до наступної інстанції — англійського фельдфебеля, що стояв коло безверхого нужника.

Фельдфебель звелів:

— Солдатські книжки й будь-які інші папери!

Він казав це по-німецькому і, коли полонені потім діставали солдатську книжку, кивав на нужник,— мовляв, кидайте її туди, а сам щоразу приказував, також по-німецькому:

— В дірочку, на здоров'ячко!

І більшість сміялася з цього жарту. Я взагалі спостеріг, що в німцях ніби прокидався смак до гумору, але тільки якщо в ролі гумористів виступали чужоземці; навіть Егельгехт сміявся в таборі, коли американський капітан, вказавши на загрожу з колючого дроту, мовив:

— Boys, не робіть із цього трагедії, нарешті ви вільні.

Англійський фельдфебель зажадав від мене паперів, але я не мав нічого, крім свідоцтва про звільнення: свою солдатську книжку я проміняв за дві сигарети одному американцеві; через те я сказав:

— Інших паперів я не маю.

І це його так само розлютило, як кілька місяців тому американського фельдфебеля, якому я на запитання: "Гітлерюгенд? Штурмовик? Нацист?" відповів: "No". Той визвірився на мене, вгатив позачергову роботу, ще й навздогінці обкидав лайкою, приписавши моїй бабусі якесь статеве збочення, природи якого я так і не зміг з'ясувати через недостатнє знання американського сленгу; вони скаженіють, коли щось виходить за рамки їхніх уявлень. Англійський фельдфебель почервонів як рак, підхопився й почав мене обмацувати; і йому не довелося довго мацати, бо відразу намацав мого щоденника — грубенький зошит, його вирізані з паперових мішків аркуші були зшиті докупі дротом,— я занотовував у ньому все, що сталося зі мною з середини квітня до кінця вересня — від того дня, як мене взяв у полон американський сержант Стівенсон, і до останнього запису, зробленого в поїзді, саме як ми проминали похмурий Антверпен, де я прочитав напис на якомусь мурі: "Vive le roi!"[5]. Понад сто сторінок густо списаного пакувального паперу. Знавіснілий фельдфебель забрав щоденника, пошпурив у нужник і сказав:

— Didn't I ask you for papers?[6]

Після цього він дозволив мені йти.

Ми юрмилися під ворітьми табору, чекаючи бельгійських вантажних машин, що, як казали, повезуть нас до Бонна. Чому саме до Бонна? Хтось розповідав, нібито в'їзд до Кельна закрито, бо там від безлічі трупів почалася епідемія, а ще хтось казав, що нас змусять тридцять-сорок років розбирати руїни, прибирати биту цеглу й щебінь, "і нам навіть тачок не дадуть, тягатимемо щебінь у кошиках". На щастя, біля мене не було нікого з моїх недавніх сусідів по вагоні чи наметі. Теревені з вуст незнайомих стерпіти легше. Зненацька поперед мене хтось промурмотів:

— А в єврея він хліб узяв.

Хтось інший підхопив:

— Атож, і такі типи тепер скрізь верховодитимуть.

Ззаду хтось мене штовхнув і сказав:

— Сто грамів хліба за сигарету — хочеш?

І простяг із-за моєї спини руку зі шматочком хліба, в якому я враз пізнав один із тих, що їх нарізав у вагоні Егельгехт. Я похитав головою. Ще хтось біля мене сказав:

— Бельгійці продають сигарети по десять марок за штуку.

Мені це здалося дуже дешево: в таборі німці за одну сигарету брали сто двадцять марок.

— Потрібні кому сигарети?

— Так,— сказав я,— мені.— Й поклав свою двадцятимаркову банкноту в невідомо чію руку.

Усі торгували з усіма. Це було єдине, що всіх справді цікавило. За дві тисячі марок та зношений мундир хтось сторгував цивільний костюм; обмін і перевдягання відбулися тут-таки, в юрмі, і я раптом почув сердитий голос:

— Підштанки йдуть разом із костюмом, це ж ясно! І краватка також.

Хтось продав наручного годинника за три тисячі марок. Та головним предметом торгівлі було мило. Ті, що перебували в американських таборах, мали багато мила, декотрі по двадцять брусків, бо там щотижня давали по бруску мила, а води для миття не було; ті ж, що були в англійських таборах, мила не мали зовсім; зелені й червоні бруски мандрували тут і там у натовпі. Де в кому барвисте мило зачепило творчу жилку: з мила наробили песиків, кицьок, лісових гномиків; однак виявилося, що творчість іде на шкоду торгівлі,— звичайний, не оброблений художньо брусок мила цінувався вище, ніж фігурний, бо покупці потерпали за вагу товару.

Невідомо чия рука, в яку я поклав двадцять марок, раптом знову виринула звідкись і вклала в мою лівицю дві сигарети,— я був майже зворушений такою чесністю (щоправда, лише до тієї миті, коли довідався, що бельгійці продають сигарети по п'ять марок за штуку; видно, сто відсотків зиску — благородна норма, надто ж у торгівлі між "колегами").

Ми простояли так, юрмою, годин зо дві, і я пам'ятаю лише руки, руки, що провадили торгівлю, передаючи мило справа наліво і зліва направо й гроші зліва направо й знову справа наліво; неначе в якомусь гадючому кублі: скрізь, де не глянь, зміїлися руки, лізли мені на плечі й на голову, на всі боки передаючи товар і гроші.

Мізинчикові пощастило знов пробитися до мене. Він приткнувся обіч мене на бельгійській вантажній машині, що їхала на Кевелар, через Кевелар на Крефельд, в об'їзд Крефельда на Нойс; на полях і в містах було тихо, майже ніде ми не бачили людей і лише подеколи — свійських тварин, і темне осіннє небо низько висло над землею; ліворуч від мене сидів Мізинчик, праворуч — бельгійський вартовий, і ми дивились через борт машини на дорогу, яку я так добре знав: ми з братом не раз переміряли її велосипедами. Мізинчик усе намагався почати розмову, щоб виправдатися переді мною, але я щоразу уривав його на самому початку; та він ніяк не міг угамуватись, озивався знову й знову — так йому хотілося здаватися дотепним.

— От уже про Нойс ти нічого сказати не зможеш,— мовив він.— Ну що цікавого можна згадати про Нойс?

— Шоколад марки "Новезія",— відповів я.— Квашена капуста й собор "Квірін", але про Фіванський легіон ти, мабуть, не чув зроду.

— Ні,— сказав він і знов почервонів.

Я спитав бельгійського вартового, чи правда, що до Кельна в'їзд закрито й що там епідемія.

— Ні,— відповів він,— неправда. Але видовище там невеселе. А ти що, звідти?

— Звідти,— сказав я.

— Що ж, кріпися якимось... Мило в тебе ще є?

— Є,— відповів я.

— Дивись-но,— сказав він, дістав з кишені пакуночок тютюну, розпакував і підніс ясно-жовту запашну січку мені до носа.— Два бруски мила — й він твій. Хіба не чесно?

Я кивнув головою, видобув з кишені шинелі мило, дав йому два бруски й сховав тютюн. Він доручив мені піддержати його автомат, поки повкладав мило в кишені. Коли я віддав зброю, він зітхнув і сказав:

— Мабуть, нам ще доведеться поносити оці чортові цяцьки. Для вас не так уже все погано обернулося, як вам здається. Чого це ти плачеш?

Я махнув рукою праворуч: Рейн. Ми їхали на Дормаген. Я помітив, що Мізинчик знову збирається заговорити, й квапливо сказав:

— Помовч заради бога! Посидь нарешті спокійно!

Він, певне, хотів спитати, що мені спало на думку, коли я побачив Рейн. Хвалити бога, цим разом Мізинчик не на жарт образився й не озивався до самого Бонна.

Від Кельна справді залишилося кілька будинків; я побачив навіть трамвай, що їхав удалині, побачив і людей, навіть жінок — одна махнула нам рукою; ми звернули з Нойсештрассе на Бульварне кільце й поїхали уздовж нього; я весь час ждав, що заплачу, але сліз не було; навіть будівлю страхового агентства на бульварі було розбито, а на місці Гогенштауфенівських лазень блищали серед руїн блакитні кахлі.

Я все сподівався, що машина зверне праворуч, не доїхавши до бульвару Каролінгів, де ми жили, але вона не звернула, а їхала та й їхала вперед, минула площу Барбаросси, Саксонський бульвар, бульвар Сальєрі, і я так був би й не наважився подивитися в той бік, де ми колись жили, але перед площею Хлодвіга колона несподівано загальмувала, машина, в якій я їхав, зупинилася саме перед нашим будинком — і мені довелося повернути голову в той бік. Вислів "цілком зруйновано" —

приблизний: цілком зруйнувати будинок вдається дуже рідко; часом для цього замало навіть трьох-чотирьох прямих влучань, для певності треба, щоб він ще й згорів. Будинок, у якому ми жили, був цілком зруйнований у розумінні статистичному, та не в технічному, тобто я міг його впізнати,— вцілів парадний вхід і кнопка дзвоника, а мені здається, що будинок, у якому зберігся парадний вхід і кнопка дзвоника, по суті, не можна назвати цілком зруйнованим. Але в будинку, де ми колись жили, можна було розпізнати куди більше, ніж тільки парадний вхід і кнопку дзвоника: на першому поверсі майже вцілили дві кімнати, а на другому, з волі безглузлого випадку, навіть три; третя держалася на залишку стіни, що навряд чи витримала б перевірку ватерпасом; з нашого помешкання на третьому поверсі лишилася одна кімната, але без фасадної стіни, вищирена на вулицю, а над тією дірою нависав вузький високий фронтон, чи, власне, голий його кістяк, із проваллями повириваних вікон; мою увагу привернули двоє чоловіків, що порядкували в нашій вітальні, наче в себе дома; один зняв із стіни репродукцію з картини Терборха, яку так любив мій батько, ступив уперед і показав третьому чоловікові, що стояв унизу перед будинком, але цей третій похитав головою, мовби відхиляв нецікаву для себе річ на аукціоні, й той, що порався вгорі, попростував у глибину кімнати й почепив репродукцію на місце, ще й навіть поправив, щоб було рівно; мене зворушила така дбайливість,— він аж назад відступив, щоб пересвідчитися, що картина висить як слід, і задоволено кивнув головою. Тим часом його напарник зняв із стіни іншу картину — Лохнерів віттар, гравюру по міді, та й вона, видимо, не припала до вподоби чоловікові на тротуарі; врешті перший, той, що зняв і повісив на місце репродукцію з Терборха, знову ступив уперед і, склавши долоні рупором, гукнув:

— Тут є піаніно!

І чоловік унизу засміявся, закивав головою, склав і собі долоні рупором і гукнув у відповідь:

— Зараз принесу мотуз!

Піаніно я не бачив, але пам'ятав, де воно стоїть: у кутку праворуч, якого зараз мені не було видно і в який пірнув чоловік із гравюрою.

— А де ж ти жив у Кельні? — запитав бельгійський вартовий.

— Та отам,— сказав я, махнувши рукою кудись у бік західної околиці.

— Хвалить бога, поїхали,— сказав вартовий.

Він знов почепив на шию автомат, що його поклав був на дно кузова, й поправив кашкета; фламандський лев на кашкеті був уже добряче засмальцьований. Коли ми звернули на площу Хлодвіга, я зрозумів причину зупинки: там відбувалася чи не облава. По всій площі стояли машини англійської військової поліції, напхані цивільними з піднятими руками, а довкола цілий людський натовп, мовчазний і водночас розхвилюваний,— надивовижу багато людей як на це тихе, зруйноване місто.

— Чорний ринок,— пояснив бельгійський вартовий,— час від часу тут наводять лад.

Ще перед тим як ми виїхали з Кельна, десь уже на Боннському шосе, я задрімав, і приснився мені материн кавовий млинок: його спускав із третього поверху на мотузі чоловік, що надаремне зняв із стіни Терборха, але той, що стояв унизу, не схотів млинка, й перший знов витяг його нагору, відхилив двері до передпокою й спробував був прикрутити на звичне місце на стіні — зразу за дверима до кухні, ліворуч; однак тепер там не було стіни, щоб його приладнати, та чоловік, проте, свого не кидав (така хазяйновитість зворушила мене навіть уві сні). Вказівним пальцем правої руки він усе намагався намацати гак, але так і не намацав і тільки гнівно насварився кулаком у похмуре осіннє небо, у якого не знайшлося опертя для кавового млинка; нарешті він скорився обставинам, знов обв'язав млинка мотузом і, ступнувши вперед, спустив донизу, але третій чоловік і цього разу відмовився його взяти, й перший

знову потяг млинка догори, відв'язав мотуза, а млинка, мов коштовність, заховав собі під куртку, після чого почав скручувати мотуза — зробив із нього щось неначе диск і жбурнув просто в обличчя тому, що стояв на тротуарі. Мене весь час непокоїло питання — що сталося з чоловіком, котрий так само даремно пропонував Лохнера,— проте я ніде його не бачив; щось не давало мені глянути в куток, туди, де стояло піаніно й батьків письмовий стіл, і я почував себе нещасним, уявляючи, що той чоловік там, може, читає батькові записники. Чоловік із млинком стояв тепер біля дверей вітальні, силкуючись прикрутити його до одвірка, здавалося, він твердо вирішив знайти для кавового млинка надійне місце, і я відчув прихильність до цієї людини ще перше, ніж зрозумів, що то — один із численних друзів нашої родини, яким моя мати не раз дарувала слово втіхи, частуючи їх чашечкою кави на кухні під кавовим млинком,— чоловік цей загинув під час повітряного нальоту на самому початку війни.

Бельгійський вартовий розбудив мене, коли ми під'їжджали до Бонна.

— Вставай,— сказав він,— протри очі, воля близько!

І я випростався й почав думати про всіх тих, хто, бувало, сидів на кухні, під кавовим млинком моєї матері: прогульники, яким вона розганяла страх перед контрольною роботою; нацисти, яких вона намагалася перевиховувати; ненацисти, яких пробувала підбадьорювати, — всі вони сиділи на стільці під кавовим млинком. А біля них лунали слова потіхи й звинувачення, слова на захист і для попередження; гострими словами мати руйнувала їхні ідеали, лагідними — дарувала те, що перебуде нинішні часи: милосердя — німеччиною, потіху — переслідуваним.

Старе кладовище. Ринок. Університет. Бонн. Через Кобленцьку браму до Двірського парку.

— Adieu,— сказав бельгійський вартовий.

А Мізинчик попросив:

— Напиши мені! — Його дитяче обличчя було втомлене.

— Гаразд,— сказав я,— надішлю тобі всього свого Тухольського.

— От добре! — зрадів він.— І Клейста теж?

— Ні,— сказав я,— лише те, що в мене є у двох примірниках.

Перед ворітьми в колючій дротяній загорожі, якими нас остаточно випускали на волю, стояв чоловік між двома великими кошиками для білизни: в одному було повно яблука, у другому — кілька брусочків мила.

Чоловік вигукував:

— Вітаміни, браття! Одне яблуко — один брусочок мила!

Я відчув, як у мене потекла слина — я вже забув, які й вони, ті яблука; я дав йому брусок мила, взяв яблуко й тут-таки надкусив; я стояв і дивився, як із воріт виходили інші; чоловікові вже не доводилося нічого гукати; торгівля точилася мовчки: він діставав із кошика яблуко, одержував брусок мила й кидав у другий кошик — лунав глухий, але виразний звук; не всі брали яблука — не кожен мав мило, однак уся процедура відбувалася так швидко, як у крамницях самообслуговування, і коли я доїв своє яблуко, в торгівця було вже півкошика мила. Все робилося хутко, безупинно й мовчки; навіть найощадливіші та найрозважливіші не могли опертися спокусі, і мені ставало їх шкода. Вітчизна тепло зустрічала своїх синів вітамінами.

Минуло чимало часу, перше ніж я знайшов у Бонні телефон; кінець кінцем якась дівчина на пошті сказала мені, що телефони є лише в лікарів та священників, і то лише в тих, що не були нацистами.

— Вони так страшенно бояться "вервольфів"[7],— мовила вона.— Чи не знайдеться у вас часом сигаретки для мене?

Я дістав з кишені виміняний тютюн і спитав:

— Вам скрутити?

Але дівчина сказала, що не треба, вона вміє й сама, і я дивився, як вона дістала з кишені пальта цигарковий папір і дуже швидко та спритно скрутила собі товсту цигарку.

— Кому ви хочете подзвонити? — спитала вона.

І я відповів:

— Дружині.

Вона засміялась і сказала, що я не схожий на одруженого чоловіка. Я й собі скрутив цигарку й спитав, чи не знає часом дівчина, як би це продати брусок мила; мені потрібні були гроші — гроші на дорогу, а я не мав ані пфеніга.

— Мило? — сказала вона.— Ану ж покажіть!

Я дістав брусок мила з-під підкладки шинелі, дівчина вихопила його в мене з рук, понюхала й зітхнула:

— Господи, справжній "Пальмолів"... його продають по... я дам вам за нього п'ятдесят марок.

Я зачудовано подивився на неї, і вона сказала:

— Так, я знаю, за нього можуть дати й вісімдесят марок, але я стільки не можу.

Я не хотів брати в неї такі гроші, та вона наполягала, щоб я таки взяв, а тоді просто запхнула мені банкноту в кишеню й вибігла з пошти; вона була, можна сказати, вродлива — якоюсь голодною вродою, що надає дівочому голосові особливої виразності.

І тоді на пошті, й згодом, коли я вештався вулицями Бонна, мені найдужче запало в свідомість те, що ніде не траплялося студентів з символами корпорації — барвистими шарфами, та ще запахи. Від усіх людей тхнуло, і в приміщеннях також стояв негарний дух, і я зрозумів, чого та дівчина аж затремтіла, побачивши мило. Я пішов на вокзал і спробував з'ясувати, як дістатися до Верхнього Кершенбаха (там жила та, з котрою я одружився), але ніхто не міг мені нічого сказати; я знав тільки, що це містечко десь не дуже далеко від Бонна, на березі Ейфелю; і карти місцевості ніде не було, щоб подивитись; мабуть, і карти заборонили вивішувати через "вервольфів". Я завжди любив знати напевне, де лежить той чи той населений пункт, і тому, що я не знав, ніяк не міг довідатися, де саме цей Верхній Кершенбах, мене огортав неспокій. Я перебрав у думці всіх своїх боннських знайомих, та серед них не було жодного лікаря чи священника; нарешті мені згадався один професор теології, якого я разом із своїм приятелем відвідав перед самою війною. У професора виникли якісь незгоди з Римом через індекс[8], і ми просто зайшли до нього, щоб висловити свої симпатії. Я вже не пам'ятав назви вулиці, але знав, як туди потрапити, й подався вниз Попельсдорфівською алеєю, тоді звернув ліворуч, ще раз ліворуч, упізнав будинок і зітхнув з полегкістю, прочитавши знайоме прізвище на дверях. Відчинив мені сам професор; він дуже постарів, схуд, згорбився й геть посивів.

Я сказав:

— Ви мене, певне, не пам'ятаєте, пане професоре. Я до вас заходив, як знялася ота баталія з Римом через індекс, можна з вами хвилинку поговорити?

Він засміявся, коли я сказав "баталія", і, дослухавши, мовив:

— Прошу.— Й повів мене до свого кабінету.

Я зауважив, що тут більше не пахне тютюном, а так усе було по-давньому: сила книжок, ящики з картотекою, фікуси. Я сказав, професорові, що чув, ніби телефони тепер є лише в лікарів та священників, а мені конче треба зателефонувати дружині; він вислухав мене не перебиваючи (а це трапляється дуже рідко) й сказав, що хоч він і священник, та не належить до тих, хто має телефон.

— Розумієте,— скінчив він,— адже я не духівник.

— А може, ви, чого доброго, "вервольф"? — висловив я припущення й запропонував йому тютюну.

Він так глянув на тютюн, що в мене стислося серце; мене завжди бере жаль, коли я бачу, як старій людині доводиться відмовляти собі в тому, що їй до душі. Коли він натоптував люльку, руки в нього тремтіли, і не лише від старості. Коли ж він нарешті запалив її,— я не мав сірників і не міг йому зарадити,— то сказав мені, що телефони є не тільки в лікарів та священників, а й по всіх оцих кафешантанах, які відкривають скрізь, де є солдати, і що мені треба спробувати щастя там; один такий кафешантан є тут недалечко, за рогом. Коли я на прощання сипнув йому на письмовий стіл ще трохи тютюну, він заплакав і крізь сльози спитав мене, чи я розумію, що роблю, і я відповів, що так, розумію і прошу його прийняти цей тютюн як запізнілу данину захоплення тією мужністю, яку він виявив тоді в змаганні з Римом. Я залюбки був би дав йому ще й брусок мила,— у мене за підкладкою шинелі зосталося ще п'ять чи шість

брусків,— та побоявся, щоб у нього з радощів не розірвалося серце: він був такий старий і кволий.

Назва "кафешантан" була занадто вишукана для такого закладу, який я побачив за рогом, але це стурбувало мене куди менше, ніж англійський вартовий при вході. Він був ще молодий і суворо поглянув на мене, коли я зупинився біля нього. Він показав мені на табличку з написом: "Німцям вхід заборонено", та я заявив йому, що тут працює моя сестра, я, мовляв, щойно повернувся до улюбленої вітчизни, а ключ від домівки — в сестри. Він спитав, як моя сестра зветься, і я подумав, що найкраще буде назвати найбільш німецьке з усіх німецьких жіночих імен, і сказав:

— Гретхен.

— А,— мовив він,— це та білява.— І пропустив мене.

Я не описуватиму того, що побачив усередині, я переадресую читача до відповідної літератури "для панночок", до кіно й телебачення; я не описуватиму навіть Гретхен (дивись вище); важливо те, що Гретхен виявилась на диво кмітливою і відразу погодилася за певну винагороду — у вигляді бруска мила "Пальмолів" —з'єднати мене по міжміському телефону з будинком пастора в Кершенбаху (я сподівався, що таке містечко існує) і викликати на розмову ту, з котрою я одружився. Знявши трубку, Гретхен заговорила з кимсь вільною англійською мовою й пояснила мені, що її приятель спробує замовити службову розмову — так буде швидше. Поки ми чекали, я запропонував їй тютюну, але вона мала кращий; я хотів був наперед віддати їй обіцяний брусок мила, та вона відмовилась,— мовляв, не хоче й не візьме ніякої плати, а коли я почав наполягати, заплакала й призналася, що один її брат у полоні, а другого вбито, і я пожалів її, бо це не діло, щоб плакала така дівчина, як Гретхен; вона навіть призналася, що й сама католичка, та якраз коли хотіла була витягти з шухляди свою конфірмаційну фотографію, задзвонив телефон, і Гретхен узяла трубку й сказала:

— Пане пасторе...

Але я вже почув, що говорив не чоловічий голос.

— Хвилиночку,— мовила Гретхен і простягла мені трубку.

Я був такий схвилюваний, що не втримав трубки, вона справді випала в мене з рук, на щастя, просто на коліна Гретхен; дівчина взяла її, піднесла мені до вуха, і я сказав:

— Алло... це ти?

— Так,— сказала вона,— а ти... де ти?

— Яв Бонні,— відповів я,— війна скінчилася... для мене.

— Господи,— сказала вона,— я не можу повірити. Це неправда.

— Ні, правда,— сказав я,— правда. Ти тоді одержала мою листівку ?

— Ні,— сказала вона,— яку листівку?

— Коли я попав у полон, нам дозволили написати додому листівку.

— Ні,— сказала вона,— я вже вісім місяців нічого про тебе не знаю.

— Ці свині,— сказав я,— ці прокляті свині... Ох, скажи мені ще тільки, де цей Кершенбах.

— Я...— Вона так плакала, що вже не могла говорити, я чув, як вона хлипала й ковтала сльози, поки нарешті прошепотіла: —...на вокзалі в Бонні... я приїду по тебе.

Потім я вже не чув її, незнайомий голос сказав щось по-англійському, змісту я не зрозумів.

Гретхен піднесла трубку собі до вуха, якусь мить послухала, похитала головою й знов поклала. Я подивився на неї і зрозумів, що вже не можу пропонувати їй мило. Не міг я й сказати "дякую", це слово здалося мені безглуздим. Я безпорадно розвів руками й вийшов.

Я йшов на вокзал, і в мене у вухах бринів жіночий голос, у якому ніколи не лунав заклик до шлюбу.

[1] Головний герой однойменної драми Генріха Клейста.